

Fataburen 1986

Fataburen

1986

Husdjuren och vi

Fataburen

1986

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Arne Björnstad
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by Roger Tanner

Omslagsbilden föreställer smågrisar på gurkfält vid Gullbrandstorp,
Halland. Foto Gunnar Lundh 1936.

Omslagsarrangemang: Håkan Lindström

Om inte annat anges tillhör bildmaterialet Nordiska museet

© Nordiska museet och respektive författare

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1986

ISBN 91 7108 264 6

ISSN 0348 971 X

Kreaturens trånad

Bengt af Klintberg

Boskapspesten och den tidiga veterinärmedicinen

Under 1700-talet härjades Sverige svårt av boskapspest. Farsoten blossade upp vid fyra tillfällen och varade varje gång 3–5 år; den nådde tidigast Skåne omkring 1710 och upphörde sista gången 1772. Man har beräknat att minst 100 000 kreatur miste livet vid vart och ett av dessa tillfällen. Bland bondbefolkningen tolkades pesten på många håll som Guds straff för människornas syndiga leverne. I den skånska socknen Sörbys kyrkobok för år 1723 kan man läsa dessa rader:

"I december månad viste sig ock i Sörby den då farliga fäpest, som grasserade några år förut i landet. Innan julaftonen begynte den på n:o 6 hos Hans Håkansson och Nils Persson, vilka man tillställde förordningarna, dock dödde hos dem så gott som alla kreatur. Den 21 januari blev övrigt fänad utsläppt på marken; dock halp intet huru mycket man aktade sig, utan man förnam det vara Guds bestämda syndastraff över Sörby, uti vilket ett gruveligt fylleri, inbördes hat och bannor nu länge varit i svang." (Johnsson 1919, 64.)

Bakom de metoder som allmogen tillgrip för att bekämpa pesten låg ofta urgamla magiska trosföreställningar. I många byar i Götaland släckte man all eld i gårdarna och tände sedan upp gnideld eller vrideld och drev kreaturen genom elden. Elden åstadkoms genom att man gned två träpinnar mot varandra eller vred en elldrill av trä i ett hål i en grindstolpe, tills träet antändes av friktionen. Det magiska utnyttjandet av vrideld förbjöds så tidigt som år 742 på en synod i det frankiska riket såsom en kvarlevande hedendom. Tusen år senare gjorde det svenska prästerskapet vad det förmåd-

de för att förbjuda seden. Den rituella, re-nande elden hade under hela denna tid framställts på samma sätt, medan vardagens praktiska eldgörningsmetoder kontinuerligt hade moderniserats. Ännu vid slutet av 1800-talet förekom det varje vår i en by i Västergötland att man tände upp vrideld innan kreaturen släpptes på bete. (Svensson 1969, 14.)

En annan desperat utväg som säkert har förhistoriskt ursprung var att begrava eller bränna ett levande husdjur, t ex en tjur, en ko eller en kalv. Enligt uppgifter i våra traditionsarkiv har detta bruk förekommit även efter 1700-talet i södra och västra Götaland. En del forskare har tolkat handlingen som ett offer, andra har menat att det begravningsdjuret har tänkts kunna återuppstå som en skyddsande som förjagade pestdemonen. (Hauge 1965.)

Men boskapspesterna bemöttes inte bara med dessa och liknande primitiva metoder. De var också den direkta orsaken till det nutida veterinärväsendets uppkomst. Vid mitten av 1700-talet började röster höjas för att man skulle försöka stävja sjukdomens framfart genom vetenskapliga studier. Som i så mycket annat på naturvetenskapens område i upplysningstidens Sverige kom Carl von Linnés insatser att få en avgörande betydelse. Han engagerade sig med stor entusiasm i planerna på att få till stånd en svensk veterinärskola och medverkade till att tre stipendiater sändes till Lyon i Frankrike, där det gavs undervisning i veterinärkonsten. En av dessa tre, västgöten Peter Hernquist, grundade 1775 med stora personliga oppoffringar den första utbildningsanstalten för veterinärer i sin hemstad Skara. De ynglingar som inskrevs som elever, till största delen bondsöner, fick

inte bara lära sig husdjurens anatomi och sjukdomar samt åderlåtning utan även kristendomskunskap och flerstämmig kör-sång efter noter. Avsikten med sångunder-visningen var att en del av dem skulle kunna få tjänst som klockare och vid sidan av denna syssla kunna hjälpa bönderna att bota sjuka djur. (Schmiterlöv 1975.)

Veterinärutbildningen är således ett barn av upplysningstiden, men en litteratur i ämnet existerade långt tidigare. Råd om hur man botar sjuka husdjur ingick i den hushållningslitteratur som uppstod redan under antiken. En översikt av denna etnologiskt och kulturhistoriskt intressanta genre har givits av Sigurd Erixon (1958); betydelsefulla verk är för svenskt vidkommande östgötaprästen Isak Ericis försvenskade och utvidgade version från 1683 av Johannes Colerus' "Oeconomia ruralis" (1645) och Broocmans "En fulständig svensk hus-hålds-bok" (1736). Efterhand inträdde en specialisering på husdjursjukdomar som tidigast gällde hästen. Vid universitetet i Neapel fanns det redan på 1200-talet en särskild fakultet i hippologi och hästläkekonst som förestods av Jordanus Ruffus, författare till det berömda verket "De medicina equorum". Det följdes under senare sekler av en strid ström av "hästeböcker", författade av lärda män som hade sammanfört rön om hästars skötsel från antika källor, egna erfarenheter och sin tids folkloristiska tradition, ofta utan påtaglig ordning. (Waxberg 1975.)

Redan innan Peter Hernquist grundade sin veterinärskola hade andra upplysningsmän försökt sprida kunskaper om boskapens vård bland allmogen genom att ge ut folkskrifter i ämnet, där de redogjorde för allehanda rön och huskurer. Skrifterna hade titlar som skulle väcka bondbefolkningens förtroende, t ex "Den välgörande tomtgubben i ladugården". Till de mest spridda hörde "Den sluga och förståndiga gubben" (1758) och "Den kloka och förståndiga gumman" (1762), som båda kom ut i sju nya upplagor. Ännu större popularitet fick Sven Samuelssons "Den förträfflige och tillförlitlige hesteboken", utgiven i Linköping 1775,

som nådde elva upplagor, den sista från 1890. Bokens lärdomar vilar enligt en bedömare på gammal folkmedicinsk grund. "En omisskännlig doft av träckmedicin och ur-gammal vidskepelse gör sig fortfarande fullt förnimbar." (Waxberg 1975, 21.)

De folkliga behandlingsmetoderna

En föreställning om hur mycket gammal vantro som levde kvar i Sverige vid 1700-talets slut ger ett bevarat manuskript av en annan föregångsman inom veterinärmedicinen, Arvid Henrik Florman. Det har titeln "Veterinair vetenskapens nödvändighet och nytta" och är sannolikt en föreläsning som han har hållit vid Lunds universitet. Han beskriver där bl a olika sjukdomsförklaringar och behandlingsmetoder bland hovslagare och andra hästbotare runtom i landet:

"En del har inbillat sig en mask, som gick från huwudet långs ned åt kroppen, hvartill utan tvivel medulla spinalis (ryggmärgen) givit anledning. De hava uti åtskilliga sjukdomar trott at denna masken gnagade hjernan och derföre bränt hästen up i huwudet. Andra hawa tagit sin tilflykt til måne och stjernors inflytande på djurkroppen och rättat sina kurer efter planeternes gång. En del villa curera swindel med at viska Abacadabra i hästens öra. En del hålla uti hästens öra Quicksilwer för at kurera skabb – somliga giöra insnitt öwer hästens swants eller ock inspruta rent wattn i ögat för att kurera hosta, dylika medel äro även så mångfaldiga, som de äro narragtiga. Sådana flera giwas 100-tals." (Palmborg 1975, 57f.)

Efter att ha gått igenom det traditions-material om husdjursmedicin som finns i Nordiska museets folkminnessamling kan jag bara ge Arvid Henrik Florman rätt. De folkliga behandlingsmetoderna kan räknas i hundratal. Många av dem har levt kvar i avsidesbygder ännu i vårt eget sekel. Även om vi har lika goda skäl som Florman att betvivla deras effektivitet, så har uppteckningarna ändå sitt stora intresse genom den bild de ger av det gamla bondesamhäl-

lets föreställningsvärld. På de följande sidorna skall jag ge några valda exempel på folktron om skador och sjukdomar på husdjuren. Utrymmet tillåter ingen mera detaljerad framställning; den intresserade hänvisas till Paul Heurgrens innehållsrika materialpublikationer "Djurskrock" (1920) och "Husdjuren i nordisk folktro" (1925). Även senare har det samlats in ett omfattande material, som till största delen förvaras ottryckt i våra folkloristiska arkiv. Här kan särskilt nämnas svaren på Nordiska museets frågelista 30, "Husdjurens skydd och sjukdomar". Mina exempel kommer främst att vara hämtade från den magiska husdjursmedicinen. Alldeles särskilt kommer jag att uppehålla mig vid föreställningen om kreaturens trånad, som uttrycker en tilltalande sida i den gamla folktron, nämligen den ibland nästan rörande omtanke som ägnades ett nyinköpt husdjur och dess välbefinnande och trivsel.

Fädoktorerna och deras läsningar

Vilka vände sig bondbefolkningen till, när ett husdjur hade blivit sjukt och det inte fanns någon veterinär att rådfråga? På de gårdar där man utöver bibel, psalmbok och almanacka även ägde en djurläkebok försökte man kanske läsa sig till kunskap. Men det stora flertalet sökte säkert upp någon i grannskapet som hade rykte om sig att kunna bota kreatur. När det var fråga om hästar, så var denna sakkunniga person oftast en hovslagare eller smed. Genom sitt dagliga praktiska arbete med att sko hästar hade de utvecklats till goda hästkännare. Bland de sk "kloka" gubbarna och gumorna fanns det sådana som hade specialiserat sig på nötkreaturen. De kallades i folkmun ofta "fädoktorer" eller "kodoktorer". Men vanligt var också att de "kloka" som söktes för människors sjukdomar också fick ta sig an sjuka husdjur. Deras diagnos var i båda fallen av likartat slag: det onda skyldes på övernaturliga väsen i naturen eller avundsjuka grannars häxkonster. Hejnumkärringen, som under 1800-talet var Gotlands mest berömda boterska, sök-

tes sålunda även för kreaturssjukdomar. Från Fårö finns uppgifter om att hon anlätades redan vid uppbyggnaden av fähusen för att boskapen i dem inte skulle oroas av "de små under jorden". Hon läste därvid signaler och lade ner påsar med skyddande trollmedel under byggnaderna. När hon en gång kom till en bondgård där hästarna länge hade vantrivts, förklarade hon först att det onda kom från de underjordiska och kokade en lag av jord som hon tagit under golvtilljorna i stallen. Hästarna blev bra, men bara för en tid, och Hejnumkärringen sade då att det var gästen av ett nedgrävt lik som oroad hästarna och att husen måste flyttas till ett annat ställe. Dessa båda sjukdomsförklaringar var alldeles desamma som hon använde i sin diagnos av sjukdomar hos människor. (af Klintberg 1980, 11 ff.)

Florman nämner i sitt tal om veterinärvetenskapen att de folkliga botarna viskar Abracadabra i hästens öra. Den ända sedan antiken kända trollformeln Abracadabra får väl här antas stå för alla de exempel på verbal magi som Florman kunnat iaktta. Det är ett faktum att traditionen av trollformler har varit ovanligt rik just på den folkliga husdjursbotens område, vilket kan tas som ett indicium på botarnas maktlöshet inför många kreatursåkommor. En av de äldsta och mest spridda trollformlerna i nordisk folktradition är den sk andra Mersburgerformeln, som framför allt tycks ha använts för att bota vrickning hos hästar och kor. En uppteckning, gjord 1908 i Medelpad av Levi Johansson, lyder (af Klintberg 1965, nr 7):

Jesus och Sankte Per red sig över en bro.
Då fastna fölefoten i fururoten.
Då steg Jesus ned
och vred led mot led,
sena mot sena
och knota mot knota.
Nu är allt som det förr har varit
inom de heliga tre namnen:
fadern, sonen och den helige ande.

Formeln har fått sitt namn av att dess äld-

sta kända nedskrift, daterad till 900-talet e Kr, påträffades i den tyska staden Merseburg. I den är det inte Jesus och Sankte Per som kommer ridande utan asagudar med Wodan (Oden) i spetsen. Merseburgerformlerna anses i dag vara ett unikt prov på forngermansk galderdiktning. De gamla asagudarnas namn förekommer också i formler mot floget eller flåget, dvs kolik hos hästar, i en småländsk samling från 1700-talet. En av formlerna lyder: "Frygge frågade frå: huru skall man bota den floget får? spåtta i hand och slå honom på mun, han skall få bot i samma Stund. I namn F.S.o.H.A." (Räaf 1957, 161.) Botaren skulle spotta i sin egen handflata och därefter gnida hästens mule med spottet.

Floget är ett av de många ålderdomliga sjukdomsnamn som har levt kvar i muntlig tradition och som säkert har funnits sedan förkristen tid. Namnet röjer att man ursprungligen har tänkt sig att koliken skulle ha kommit flygande i luften. Trumsjuka på grund av gasbildning hos nötkreatur har ofta tolkats som *trollskott*, utsänt av någon trolldomskunnig människa. (Mathiessen 1967.) Juversvullnad hos kor har kallats *flen*, och en sjukdom hos grisar och får som yttrade sig som en förlamning i fötterna har gått under namnet *ol*. Alla dessa folkliga benämningar har försvunnit ur språket först i vår tid, i och med att den moderna veterinärvetenskapens terminologi har slagit igenom även bland lantbrukare och husdjursuppfödare.

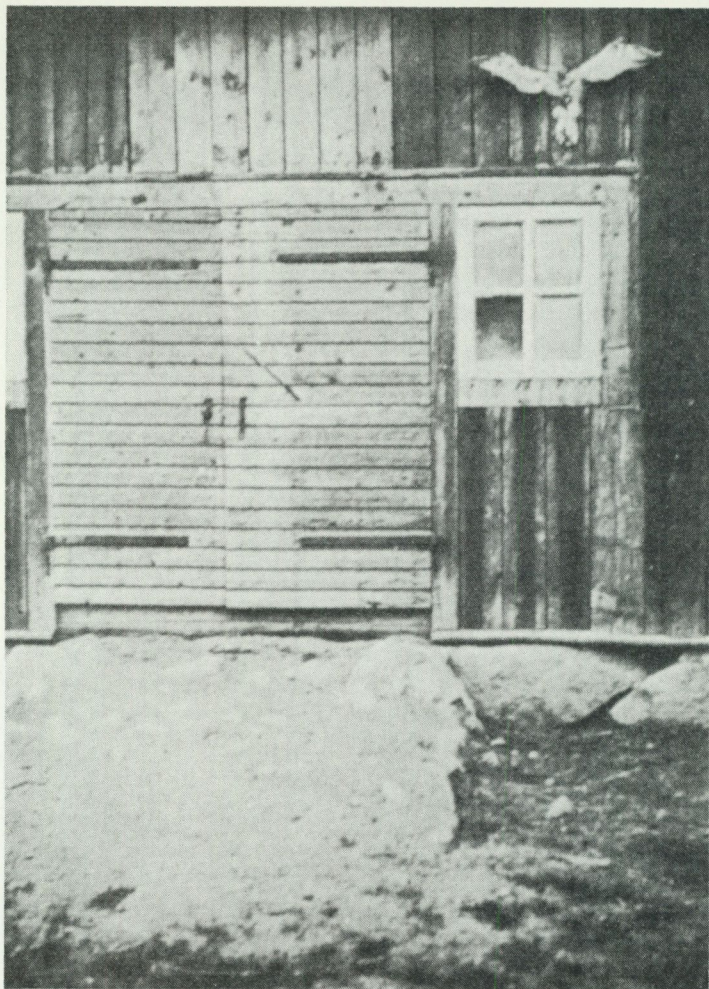
Modstöld, mara, bjära

Ett ord som numera har förlorat sin ursprungliga innebörd är "modstulen", som vi använder som en synonym till "nedslagen", "missmodig". Men i äldre tid har ordet haft den bokstavliga innebörden att någon kunde bli bestulen på sitt livsmod på grund av en annan människas trollkonster eller avundsamma tankar. Inte minst ansågs husdjuren utsatta för detta. En vanlig bote-metod har även här varit läsning av troll-formler. Ett annat tillvägagångssätt var att ge djuret något som var "stulet och hembu-

ret", tex hö som man i hemlighet tagit hos grannen. Man kunde också riva ett stycke ur ett klädesplagg från den man misstänkte för att ha modstulit kreaturet, bränna det och ge djuret askan. Som Per-Uno Ågren har visat i sin studie "Maktstulen häst och modstulen ko" har den allra vanligaste bote-metoden varit att skära djuret i svansen, ta blod på en brödbit och stoppa den i djurets mun. (Ågren 1964, 53.) Makten och livsmodet fanns i blodet, och genom att ge djuret in av dess eget blod bröt man det onda inflytande som skadevällaren hade över det.

Ett väsen som man trodde kunde angripa både folk och boskap var maran. Maratron kan ses som en primitiv själsföreställning, nära besläktad med häxtron. Det var själar från vissa sovande kvinnor som nattetid frigjorde sig från deras kroppar och färdades genom luften till sovande människor eller kreatur för att rida dem. Människorna upplevde marans besök främst i form av mardrömmar; på hästarna vittnade nästa dag svett, fradga eller en hoptovad man med "marflätor" om besöket. För att skydda husdjuren mot maran kunde man fästa ett utrivet almanacks- eller psalmboksblad över spiltan eller spika upp en skjuten skata, hög eller uggla med utspända vingar över stalldörren. (Tillhagen 1960.)

Ett väsen som främst förbands med korna i ladugårdarna var den tjuvmjölkan-de tjänsteande som en trollkäring kunde tillverka och ge liv med sitt eget blod. Den diade grannarnas kor och spydde ut mjölken i byttor som häxan ställde fram. I Götaland och västra Svealand har man föreställt sig att den liknade en hare. Det ansågs omöjligt att skjuta en mjölkhare, om man inte hade laddat geväret med en silverkula. I den norrländska traditionen har man talat om bjäran, som man ibland kunde se rulla fram över marken i form av ett nystan. Ett synbarligt vittnesbörd om dess framfart var en gulaktig svamp med slemmig konsistens, som snabbt kunde växa upp på marken efter fuktig väderlek. Det var bjärans dynga, som den hade släppt ifrån sig när den rullade hem till sin ägarin-

Maran var ett kvinnligt väsen som plågade både människor och husdjur nattetid. För att skydda boskapen spikade man upp en skjuten hök eller, som på den här bilden, ugglan på stallväggen – den skulle skrämma maran på flykten, ansågs det.

na. Om man brände den på en eld av sju lövträd eller piskade den med sju slags spön, så måste ägarinnan hals över huvud bege sig till platsen. Eftersom hon hade gett nystanet sitt blod, fick hon nämligen utstå olidliga smärtor när spillningen misshandlades.

Symptomen på att en bjära eller mjölkhare tjuvmjölade korna ansågs vara att korna gav dåligt med mjölk eller ingen mjölk alls. Ibland fann man också sår på kornas bakben eller spenar som man trodde hade uppstått när det tjuvmjölkanne väsendet diade dem. De viktigaste äldre källorna till

denna häxföreställning är 1400-talets kyrkmålningar och 1600-talets protokoll från trolldomsprocesser. (Wall 1977–78.)

Symptomen på längtan

Lika litet som maran och bjäran påträffas kreaturens trånad i den nutida veterinärmedicinska litteraturen. (Däremot innehåller den ovannämnde Arvid Henrik Flormans handbok "Underrättelse om husdjurens vård och skötsel" ett avsnitt om "trånsjuka" hos hästen, som fanns kvar ännu i den sjunde, omarbetade upplagan från

En vanlig folktro har varit att vissa kvinnor kunde tjuvmjölka grannarnas kor med hjälp av ett trollväsen, ofta kallat mjölkhare eller bjära, som de själva hade skapat. På den här 1400-talsmålningen i Färentuna kyrka i Uppland ser man en djävul och häxan gemensamt håller fast en ko, som dias av häxans tjänstemande, en liten vit varelse av obestämd gestalt. Bakom häxan står en annan djävul och håller i sin tur fast henne. Foto ATA.

1890. De symptom som går under detta namn förklaras bero på invärtes svulster, dåligt foder eller otillräcklig ryktning.) Folktron om kreaturens trånad ligger nära föreställningen om modstöld; skillnaden är att man i det senare fallet har räknat med en bestämd skadevällare. Riterna har varit dels profylaktiska med syfte att förhindra att ett nyinköpt husdjur skulle längta till sin förra gård, dels botehandlingar när man misstänkte att djuret led av trånsjuka. Ett exempel på hur vanliga de har varit är att bandet om magisk folkmedicin i serien "Finlands svenska folkdiktning" innehåller 57 tättryckta sidor med uppteckningar om "längton" eller "drygt", som det också har kallats. Utgivaren Valter W Forsblom summerar inledningsvis dess kännetecken:

"'Längton' eller trånsjuka är en sjukdom, som angriper både människor och djur. Människor täras ofta av denna sjukdom, då de lämna sitt hem eller sin forna omgivning, och ett kreatur, som blivit 'köpt till gårds', börjar icke sällan 'tråna' och längta till sin forna uppehållsort. En människa, som lider av 'längton', blir tung till sinnes, saknar matlust och lider av sömnlöshet. Hos djuren yttrar sig 'längton' huvudsakligast i brist på matlust; därav följer, att korna börja sina och hästarna till en viss grad mista sin arbetsförmåga. De nyinköpta djuren trivas icke heller tillsammans med gårdens övriga kreatur, utan använda varje tillfälle att rymma sin väg. Vid mickelsmäss och midsommartiden ha djuren som mest 'drygt'. Ofta nämnas exempel på

fall, då djuren 'trånat ihjäl'. 'Längton' är en allvarsam sjukdom, vars botande eller förebyggande anses vara en värdefull 'vetenskap'. (Forsblom 1927, 644.)

Framför allt handlar det om kornas längtan. Vanligast av de uppräknade symptomen är kanske att kon under bete återvänder till sin förra ladugård, om den inte ligger långt borta. Det gäller särskilt de delar av landet där man sommartid har fört korna till fäbodvallar. Ett sådant beteende förklaras av att kon är ett utpräglat hjorddjur, som i regel är släkt med de flesta andra djuren i den besättning hon föds in i och är väl medveten om sin plats i den inbördes rangordningen. När hon flyttas till en ny kreatursbesättning tar det en viss tid innan hon har fått sin placering i hjorden. Ett annat symptom på trånad var att kon stod och råmade i ladugården. Säkert har det många gånger varit verkliga sjukdomar som tolkats som trånad. Bönderna sålde djur som de tyckte såg ut att vantrivas, och köparen kunde utan att veta det få en ko som redan var angripen av sjukdom. "Om något Creatur vantrifves, bör det säljas, så tros det trifvas i en annans hand" skriver Gaslander i sin småländska "Beskrifning om allmogens sinnelag" från 1700-talet. (Gaslander 1895, 39.)

Att det finns många traditioner om trånad sammanhänger med att nötkreaturen oftare bytte ägare förr än i våra dagar. Korna i ladugården utgjorde ett bundet kapital, som bonden ibland måste omsätta i pengar när hans ekonomi blev ansträngd. När det uppstod foderbrist frampå vårkanten kunde avyttring av en ko vara enda utvägen för att boskapen inte skulle svälta ihjäl. När en dotter gifte sig och flyttade in i sitt nya hem, fick hon ofta med sig en ko från föräldrahemmet.

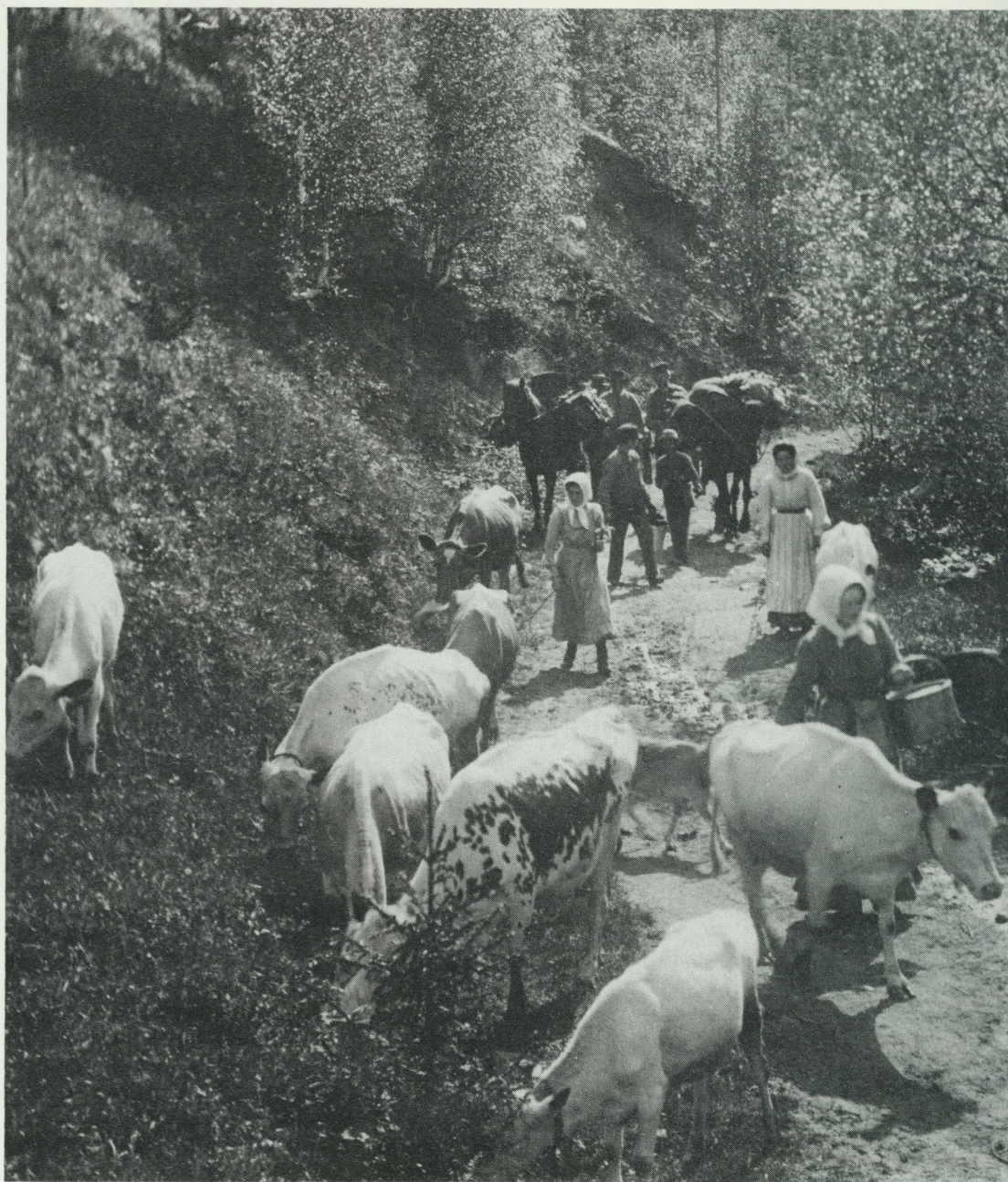
"Trygga" och "stå"

För att hindra en ko från att "trå" använde man sig av en mängd tillvägagångssätt. Det kunde vara allt ifrån att tala vänligt till henne, klappa henne och vänslas med henne och bjuda henne sleke, en blandning av

salt, malt och havremjöl, till invecklade magiska ceremonier. Termerna för dessa handlingar har varierat. Flerstädes i Sverige, framför allt i de södra landskapen, har man sagt att man "fäste" eller "band" husdjuren vid gården eller husbondfolket eller ladugårdspigan. I Värmland har ordet "kvara" förekommit, och i Älvdalen i norra Dalarna har man talat om att "djär till sig" (göra till sig) boskapen. Den mest genomförda terminologin har förekommit i övre Sverige, särskilt i Norrland. Där har man haft två olika ord, nämligen att "trygga" och att "stå" (av "städja" i betydelsen "fästa") husdjuren. De riter som man tog till i det senare fallet ansågs ha starkare effekt än dem man utförde för att "trygga" djuren. Men så ansågs det också som något nästan syndigt att "stå", och trånad kunde ibland förklaras med att det nyköpta djuret hade blivit för hårt "stätt" på det gamla stället. En kvinna i Ångermanland berättade 1919 för Ella Odstedt:

"Folket i Västana, där jag tjänade i ungdomen, köpte en gång en svart ko i Siden-sjö. Men hon var nog 'städd' på något vis, där hon hade varit förr, för hon tryggade (= trivdes) inte, och då jag hade dem i 'fjälle' (= fäboden) på sommarn, så gick varken hon eller de andra korna hem. Jag fick leta dem jämt. Och i ladugården var det aldrig tyst någon natt, utan korna stod jämt och skakade med skällorna. Det vart inte bra förrän de slaktade den där kon. Sen gick de andra hem. Det är farligt orätt att 'stå' kräken på det där sättet." (NM HA: Kreaturens skydd och trevnad, II.)

Åtgärderna för att få djuret att trivas och inte längta tillbaka började i samma ögonblick som köpet gjordes upp. Säljaren fick inte ångra sig eller sörja en ko, som han lämnade ifrån sig, för då skulle den tråna. Köparen måste se till att han ledde hem kon med samma rep som säljaren bundit henne med. Det repet skulle sedan få sitta kvar en tid, virat kring kons horn, eller också kunde husbonden efter hemkomsten lägga det under huvudkudden och sova på det första natten. Föreställningen om repets betydelse har funnits i södra och mel-

Fjällbönder från Myssjö i Jämtland på väg till fäbodarna. Under sommarvistelsen i fäbodarna hände det ibland att någon ko blev kvar i skogen över natten. Om det var en nyköpt ko, tolkades det som att hon vantrivdes och längtade tillbaka till den tidigare gården.

lersta Sverige. I hela landet har det varit vanligt att köparen tog med sig en hötapp eller lite strö eller ligghalm från det gamla båset och lade det i det nya. Det försummas aldrig när man köpte grisar men var vanligt också vid köp av kor och hästar. En informant från Hjulsjö i Västmanland berättar att man brukade ta lite höskräp i båset och sticka med sig hem i fickan; det kallades "längttapp". (EU 28425, NM 30, bd 5, s 793.) Man kunde också stoppa in en handfull hö från det gamla stället under repet som var bundet om hornen på kon och ge henne att äta i det nya båset. Jord eller stenar från det gamla båset har också ansetts vara ett medel som förebyggde längtan, liksom ett stycke bröd som bakats av de förra ägarna.

En vanlig ceremoni när det gäller kor och hästar har varit att man ledde djuret tre varv runt en jordfast sten utanför stallet eller ladugården innan man ledde in det. Symboliken är helt klar: djuret skulle vara lika orubbligt fäst vid den nya gården som stenen. Torvald Berg upptecknade vid seklets början följande efter en kvinna i Älvkarleby i norra Uppland: "När man köper sig en ny ko, så skall hon ledas tre varv kring en jordfast sten innan hon får gå in i fäiset (lagårn). Det är för att korna inte ska vantrivas. Vi har en sån där jordfast sten här utanför ner till ägan. Kring den har jag lett både Sessan och Vivan innan jag tog in dom i fäiset. Och nog trivs våra kor bra och kommer hem snällt om kvällarna." (NM Mskpt I, 997.)

Det var noga med att färden kring den jordfasta stenen gick motsols, och att man inte ledde djuret flera varv än tre. Carl-Herman Tillhagen upptecknade 1936 följande i Lidens socken, Medelpad: "Ledde man korna för många gånger mot solen 'städde man dem för hårt', och då fick man dem ej till skogs. Då fick man lov att le' dem tillbaka en gång eller två." (EU 23375, NM 30, bd 5, s 677.) En uppteckning 1935 av Wilhelm Forsberg i Stugun, Jämtland, antyder att man på sina håll i Norrland har haft betänkligheter mot denna metod: "Det förekom även någon ceremoni med en ny-

köpt ko eller en ko som blev ute om nätterna på skogsbetet ('låg borta'), då kon leddes runt en jordfast sten. Detta kallades att 'stä' kon, men det ansågs egentligen inte vara att rekommendera, då en sådan ko sedan blev nervös och konstig och fick 'slita ont'." (EU 8450, NM 30, bd 4, s 43.)

När sedan kon leddes in i fähuset, skulle hon kliva över stål, helst eggjärn som knivar eller liar, detta för att förhindra att hon blev otursam genom något slags trolldom från säljarens sida. "Då man köper en ko, skall en spik läggas på Fähufröskelen när koen första gången ledes deröfver, och tillika sägas åt säljaren, kyss koen bak" antecknade vid slutet av 1700-talet JP Wallensteen, prost i Danderyd. (Wallensteen 1899, 16.)

Symboliska platser i stugan

I många trakter nöjde sig inte de nya ägarerna med att "fästa" djuret vid en jordfast sten, utan man ledde in hästen eller kon i stugan och lät den äta av bröd eller hö från matbordet eller husmoderns förkläde. I 1700-talets Småland kunde man, enligt Gaslander, leda kreaturet "in i stugan, gifva det hö eller hafra ur hustruns skiöte, låta det se elden brinna i spisen eller i ugnen, taga några hår af det samma och gömma i fähuset, låta thet sedan stå i try dygn utan vatten, samt hviska thet i örat: Tu skalt icke trå, här får du bättre än hemma." (Gaslander 1895, 31.)

En symbolisk plats inne i stugan var eldstaden och skorstensmuren. Ofta heter det att djuret skulle lukta på spisen eller muren eller titta upp i skorstenen. Från Vättle härad i Västergötland berättar Helmer Olsson: "Ibland brukade de leda in nyköpt ko eller häst i stugan och låta dem äta en bit bröd, som de själva fick ta på bordet. Då de hade ätit det brödet skulle de inte trå. Det hände också, att de fick äta brödet i spisen. Och då de hade köpt en spädggris, så tog de in honom och hystade honom i spisen tre gånger, högt opp, så han riktigt var i skorsten. Då kom han att trivas." (Olsson 1945, 93.)

Ännu 1930 kunde en bondhustru i Dalby, Värmland, vittna om att seden inte var helt utdöd: "Så snart de kom hem med en nyköpt ko, skulle de ge henne sleke (mjöl och salt) ur stekpannan för att hon skulle komma att trivas och inte längta tillbaka till gamla stället. Hon skulle ha det innan hon fick gå in i lagårn. I gammeltia tog de in henne i stugan men numera tar de ut stekpannan och låter henne äta ur den ute – för de begagnar det där på en del håll än. Men inte bryr då jag mig om'et." (NM HA: Kreaturens skydd och trevnad, II.)

Spjället tillhörde samma symbolladdade, centrala sfär i stugan som eldstaden. Kring spjällhandtaget kunde man binda några strån från djurets svans. En kvinna i Åker, Sörmland, berättar: "En ny ko, eller en sjuk ko, eller en ko som ej trivdes, blev bra och trivdes om man tog några strån ur svansen och band upp i spjället. Har själv sett det göras 1915–1920." (NM HA: Kreaturens skydd och trevnad, I.) Hur man har tänkt sig symboliken framgår av en annan upppteckning från Surteby-Kattunga i Västergötland: "Om de hade köpt en ko på våren, strax före det allmänna släppet i skogen, så skulle de ta några tagelstrån ur svansen på henne och sätta i spjället. Då blev hon liksom tjudrad där och trädde inte utan kom ordentligt hem." (IFGH 4838 s 17.)

En magiskt bindande effekt hade också gårdens nycklar och lås. Levi Johansson uppptecknade 1912 följande i Grundsunda, Ångermanland: "Zakarias Avander hemma i Grundsunda hade köpt en ko, som inte ville trivas hos honom. Då tog han nycklar från sju olika lås, kokade dem i vatten och gav detta åt kon att dricka. Om en stund kunde han säga: Joo, ho ligg nu, å järt (= idisslar) å må gott, nu!". (NM HA: Kreaturens skydd och trevnad, II.) Denna binderitual har varit mest känd i Norrland och Finlands svenskbygder, men en magisk läsning med syfte att binda boskapen använde bilden av en nyckel och ett lås. Den har varit känd i Danmark (Ohrt I, nr 711 ff) och södra Sverige.

"Byn är bränder, bonden är hängder"

Den vanligaste svenska trollformeln mot kornas trånad innehåller en avskräckande beskrivning av tillståndet på den gamla gården. När man viskade den i kons öra, så har det på en del håll kallats att "ljuga för kon" (tex Rångedala, Västergötland, IFGH 5545 s 16). Följande dramatiska variant upptecknades på 1800-talet i Sörmland av Gustaf Ericsson (Aminson 1884, 86):

Byn är bränder,
bonden är hängder,
gumman far rasande i skog,
och du går här.

Varianter av denna läsning finns upptecknade från de flesta svenska landskap. Den äldsta kända texten är från 1600-talets Danmark (Ohr I, nr 715), men man kan förmoda att formeltypen är betydligt äldre. Den finns belagd även i Norge (Heurgren 1925, 351) och har varit utomordentligt vanlig i svenskspråkiga Finland; Valter Forsblom återger i samlingen "Magisk folk-medicin" inte mindre än 40 varianter. Som man kan vänta sig förekommer den i flera olika utformningar. När Nordiska museets utsände Ernst Klein 1921 intervjuade 91-åriga Hedda Persdotter i Boxholm, Östergötland, lärde hon honom hur man förebygger kreaturens trånad: "När man fick en ny ko, skulle hon ledas in i stugan och få titta i skorsten. Sen fick hon lite bröd. Så tog hust-run och strök henne om mulen med sin särk och sa:

Du ska bli ve' mina hus
som min särk ä ve' min mus.
Gårn ä brunnen och folket ä dött
och du har inget å trå etter.

Sen leddes kon ut i lagården, sedan man först lagt en kniv eller lie vid tröskeln." (NM HA: Kreaturens skydd och trevnad, II.)

I en skildring från Malingsbo i södra Dalarna som Ellen Lagergren tecknade upp 1933 efter en 70-årig kvinna återfinns vi

ritualen med husmoderns underkjol i en något annan form, liksom den tidigare exemplifierade nyckelritualen: "Det var mycket som skulle göras då en ko var nyköpt. En skulle le' na motsols tre gånger kring en jolsten hemmave gåln, och på sten skulle en ha satt den gamlest gryn som fanns i huset, och i botten på grytan skulle en lägga alla gamla nycklar som hörde te huset. Sen la en sleker över det där: potatisskal och mjöl och lite salt. Då hon hade slickat i sej det där, så var hon fästad och låster ve gåln. Innan moran ledde in na över tröskeln i lagåln, så tog hon av sej underkjolen som kon fick gå över, då vart hon tillgiven moran. Och hon viska i vänstra örat på na:

Byn ä bränd
å bonn ä hängd,
gack allri dit mer.

Då längta inte kriteran." (ULMA 6049 s 44.)

I vissa uppteckningar har "ljugandet för kon" krympt till bara ett par korta ord. Det gäller framför allt sådana som gjorts sent. En 60-årig värmlänning i Trankils socken gav 1952 den här livfulla minnesbilden av en episod med en trånande ko: "Hemma i Grunnerud hade vi en ko som vi hade köpt i Björkvika, och hon ville inte trivas utan längtade. Då kom profossen en dag, han var något slags tingshusvaktmästare och han gick ikring i bygda och hämta tionde. Mor berättar detta med koa för honom och han sa: 'Det var då för väl att de kom att tale om dette för mig, det är lätt avhjälpt. De måste stjäla e klättrasa ifrån det stället koa har kommit ifrån, från hennes gamla matmor, och så får de bake nån deg och stoppe trasa i den degen och få koa å äte opp'et, å jämt som ho sväljer så ska de viske i öra på henne: Gården har brunne. Det hjälper.' Men mor sa: 'Kan dette verkligen hjelpe?' – 'Å, tänk att de kan fråge så', sa profossen." (IFGH 5701 s 13.)

Könsdelarnas och kropps- utsöndringarnas kraft

En återkommande detalj i flera av de beskrivningar som har citerats härövan är att

husmoderns förkläde, kjol eller underkjol spelar en viktig roll. Det kan vara fråga om att djuret skall äta hö som husmodern har lagt i förklädet, eller att hon stryker kon över mulen med underkjolen, eller att hon lägger den vid ladugårdströskeln, så att kon kliver över den. Vanligast har seden varit att djuret skulle kliva över husmoderns förkläde, kjol eller underkjol när det leddes in i ladugården; den finns dokumenterad från ett flertal landskap i Svealand och Norrland. I Värmland, Västergötland och Finlands svensksbygder har ett par korslagda strumpeband använts på samma sätt. Föreskriften att djuret skulle äta ur husmoderns förkläde har främst varit spridd i Götaland. I Norrland, berättar Johan Nordlander, trädde man en av husmoderns kjolar med kjortelöppningen upptill över en gryta, i vilken man lagt salt. Grytan ställdes på en jordfast sten, och kring den ledde man kon tre varv och lät henne för varje varv sticka in huvudet i kjortelöppningen och slicka i sig litet av saltet (Nordlander 1878, 128). Något liknande upptecknade Ella Odstedt i Ångermanland: "När man har nyköpt en ko, skall hon som sköter ladugården på kvällen ta utav sig sin innersta kjol och binda den om halsen på kon för natten, så otrives hon aldrig." (NM HA: Kreaturens skydd och trevnad, II.)

I en artikel med titeln "Byxorna, kjolen och förklädet" har K Rob V Wikman behandlat dessa magiska bruk. Han påpekar att det rör sig om plagg som står i intim kontakt med kroppens könsdelar och som har så att säga impregnerats med deras magiska kraft. "Liksom byxorna representera mankönets egenskaper, så är förklädet en 'symbol' för den kvinnliga fruktsamheten." (Wikman 1915, 64.) De ovan anförda bruken skall dock knappast uppfattas som renodlad fruktbarhetsmagi utan snarare som metoder att magiskt befrämja djurets trivsel och binda det till plaggets ägarinna.

Tron på att man kunde binda husdjuren till sig med ett plagg som hade haft beröring med kroppens könsdelar är inte det enda eller ens det viktigaste exemplet på den magiska kraft som man trodde utgick från den

egna kroppen. Den kanske allra vanligaste metoden när man ville få ett nyansskaffat husdjur att trivas var att ge det en brödbit, som man låtit ligga i armhålan så länge att den sugit till sig svett. Uppteckningar från hela Sverige berättar att man kunde lägga brödbiten i armhålan redan när man gick för att hämta det nyinköpta djuret. Denna metod att förhindra trånad användes inte bara för kor utan också för hästar och hundar. Jag har själv hört en traditionskunnig man i Kyrkhult, Blekinge, berätta att han har gjort så med alla sina jakthundar. Men hans förklaring till varför han gjorde det innebär en rationalisering av den ursprungliga bindemagin: man påverkade hundens väderkorn på detta sätt; när den nosade på brödbiten och åt upp den, så lärde den sig husbondens lukt.

Ett fåtal uppteckningar nämner i stället att man skulle lägga salt i armhålan. I Arnäsfall i Ångermanland berättade 1917 en 80-årig man för Ella Odstedt: "Vi sålde en gång en ko till en annan bonde här i byn, men den kon otrivdes och skulle jämt hålla sig till våra kor. Han som köpt henne tog då och 'städde' henne till slut. Han tog en saltpåse och lade i armgropen, och så gick han ute och slog tills det där blev svettbränt. Sedan gav han det åt kon, och då blev hon bättre." (NM HA: Kreaturens skydd och trevnad, II.) I Norge har salt som legat i armhålan varit ett vanligt medel mot kreaturs trånad. Receptet förekommer redan i svartkonstböcker från 1700-talet (Bang nr 375, 376), och saltet har fått speciella namn som "tryggsalt" (Storaker 1938, 126) eller "glöymesalt" (Heurgren 1925, 345).

Förutom svetten har man använt blodet och urinen för att binda boskapen. Från svensksbygderna i Finland berättas: "Djurets nye ägare sticker sig med en nål i vänstra ringfingret. Några droppar blod stryks på en bit bröd, som gives åt djuret. Detta sätt praktiseras även, då en hund köpes. Medlet används dock sällan, emedan det anses vara en stor synd." (Forsblom 1927, 658.) Ett exempel på att man har tilltrött urinen samma bindande egenskap är en uppteckning från Grimeton i Halland:

”Vid inköp av ett nytt djur till gården skulle detta, då det först kom dit, av husmodern fågnas med en bit bröd som hon fuktat med sitt eget vatten.” (EU 30910, Tro och sed II.)

Tidigare återgav jag ett citat ur en finlandssvensk samling magisk folkmedicin som tydligt visade att tränad var en åkoma som kunde drabba både människor och husdjur. Metoderna att råda bot för längtan visar också stora överensstämmelser. Även drängar och pigor kunde fästas till gården om de gavs att äta något som härrörde från husbondfolkets kroppar: ”Mot ’dryft’: värdinnan mjölkar tre eller nio gånger av sin egen bröstmjölk, som ges i kaffe åt den person, som skall börja vistas på gården. — — Mot ’drygslon’: sockret, som bjudes den nykomne till kaffet, har av husbonden eller värdinnan därförinnan hållits under vänstra armen, tills det blivit genomfuktat av svett. Husbonden ’lagar om’ åt en dräng, värdinnan åt en pigga.” (Forsblom 1927, 659.)

Steget är inte långt till att dessa magiska bruk tillämpas på någon av det motsatta könet som man vill binda till sig. Det är just vad som har hänt: den folkliga kärleksmagin är full av recept på hur man får makt över den man åtrår genom att lura i vederbörande ett kärleksmedel från den egna kroppen. I hela Norden har unga, förälskade män försökt få de utvalda flickorna att äta ett äpple som de låtit ligga i ena armhålan, och unga kvinnor har serverat kaffe innehållande en droppe menstruationsblod till de drängar som de har velat få till män, eller de har vispat in finklippta hemlighår i pannkakssmet och bjudit männen på pannkakorna. Det har bevarats flera rättgångsprotokoll från 1700-talet i vilka män anklagar kvinnor för att ha fått makt över dem på dessa sätt.

En traditionell bindemagi

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att folktron om kreaturens tränad grundar sig på en mängd verkliga iakttagelser av husdjurens beteende, som har tolkats som att de längtade tillbaka till sin tidigare uppe-

hållsort. I denna tolkning ingår ett drag av förmänskligande av djurens känslor, som kanske framkallar ett roat leende i våra dagar. Men ur ett moraliskt perspektiv tycks mig våra förfäders inställning överlägsen vår egen tids förtingligande av husdjuren, när man på grund av ekonomiska intressen fränkänner dem alla känslor. I bondesamhället fick husdjuren riklig del av de känslor som i våra dagar reserveras för sällskapsdjuren. Ibland var det kanske rentav så att de fick ta emot ömhetsbetygelser som människorna hade svårt att utväxla sinsemellan.

De många ceremonier som man har utfört för att förebygga och bota tränad ger en provkarta på magiska tankegångar i äldre tid. Där finns exempel på ett slags kontinuitetsmagi, när man har velat att djuret skulle få med sig grimman, en hötapp eller något annat från det gamla stället. Riterna innebär en överföring av trivseln från det gamla hemmet till det nya. Samtidigt måste den föregående ägarens makt över djuret brytas, vilket skedde tex genom att något som tillhörde honom stals, eller genom skyddsmagi såsom stål i fähusets tröskel.

Framför allt är riterna uttryck för en traditionell bindemagi. Den engelske religionsforskaren Frazer skilde på sin tid mellan två huvudformer av magi, den homeopatiska eller sympatetiska, som grundar sig på principen ”lika framkallar lika”, och den kontagiösa, grundad på principen ”pars pro toto”. Den senare innebär att man tror sig få makt över en annan varelse om man kommer över dennas naglar, hår, kläder eller annan tillhörighet. De folkliga husdjursriterna tillhör i stor utsträckning den senare formen, men makten över djuren uppnås på två helt motsatta sätt. Dels har man velat symboliskt binda djuret vid gården genom att plugga fast några tagelstrån från dess svans i ett hål eller knyta dem kring något som utgör en mittpunkt i hemmet, tex eldstadens spjäll eller matbordet. Dels har man trott sig kunna binda djuret till sig själv genom att överföra något från sin egen kropp, tex svett, eller låta djuret få kontakt med den skyddande och lycko-

bringande sexuella sfären av kroppen. Exempel på principen att lika framkallar lika finner vi främst i de riter som bygger på en folklig symbolism. Den jordfasta stenen symboliserar den orubbliga bundenheten till en plats, nycklarna symboliserar fastlåsthet vid samma plats, eldstaden eller matbordet inne i stugan är symboler för det hem som djuret nu tillhör och skall trivas i.

De magiska riter som vi har fått exempel på i den här artikeln har naturligtvis haft mycket större betydelse för de människor som utförde dem än för de husdjur som blev föremål för dem. De har dämpat männi-

skornas oro för djurens välbefinnande och gett dem en känsla av att ha gjort vad de kunnat för att säkra djurens trivsel.

För värdefulla veterinärmedicinska synpunkter ber jag att få tacka Arvid Ugglå.

Källor

Otryckta

Uppteckningar från Nordiska museet (NM HA = Hammarstedtska arkivet, EU = Etnologiska undersökningen) och folkminnesarkiven i Göteborg (IFGH) och Uppsala (ULMA).

Tryckta, se s 211.

Pining animals

Sweden in the eighteenth century was ravaged by several livestock epidemics. The agrarian population tried to stem them by means of primitive, magical methods like driving the animals over fire, generated by friction, or burying an animal alive. The epidemics also prompted the establishment of veterinary medicine in Sweden. The first training establishment for vets was founded in 1775 in Skara by Peter Hernquist. A lecture which has come down to us from another pioneer of more modern methods of treatment, Arvid Henrik Florman, gives examples of the superstition at that time attaching to the treatment of disease in horses. This popular tradition survived in Swedish rural communities right down to the present century and has been codified in two books edited by Paul Heurgren.

The popular animal healers made frequent use of magic spells. One formula of pre-Christian origin against dislocations, known as the second Merseburg formula, was still very widespread at the beginning of this century. Illness among animals was frequently put down to their zest for life having been sapped by witchcraft or their having been ridden by a nightmare or attacked by a milk-stealing being made and brought to life by a witch.

The article goes into particular detail on the pathological state affecting livestock and once known as pining. The opinion used to be that a domestic animal which changed hands could pine for its previous home, this being revealed, for

example, by loss of appetite or efforts to return.

There is a very abundant tradition concerning ways of preventing pining by magically binding the animal to the new farm and its new owners. When the animal was led home after it had been purchased, something from its old stall had to be taken along and put into the new one. On arrival at the new farm it had to be led three times round a stone set in the ground before being taken into the cowshed. There were also cases of the animal being led into the farmhouse, where it would be given something to eat or allowed to nuzzle the stove or chimney. The commonest sort of magical formula used for the prevention or cure of pining gives a daunting description of conditions at the old place ("the village is burned, the farmer is hanged" etc). When these words were whispered in a cow's ear, this was known in some places as "lying to the cow". Popular magic in this context is blithely corporeal. One very common method was to give the animal a piece of bread which had previously been placed in the owner's armpit to absorb sweat. Similar methods were also used in order to cure farm hands and servant girls of pining and to arouse the affection of a person of the opposite sex.

The main significance of these magical rites was that they allayed people's concern for the wellbeing of livestock and gave them the feeling of having done what they could to ensure that the animals would feel at home.